

TARJIMALAR SEMANTIKASINING MILLIY-O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARINI KO'RSATUVCHI IKKI TILLI LUG'ATLARNI TAKOMILLASHTIRISH ZARURATI

Rasulova Istoda

Samarqand davlat universiteti, O'zbek tilshunosligi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada ikki tilli lug'atlarni tuzishda semantik tafovutlarni hisobga olish zarurati yoritiladi. Xususan, kontrastiv semalar lug'atlari misolida leksik birliklarning denotativ, konnotativ va funksional semalari qiyoslanib, ularning milliy-madaniy o'ziga xosliklari ochib beriladi. "Ona – мать" va "Tog'a – дядя" leksemalari misolida semantik moslik darajalari aniqlanib, integral identiklik indeksi hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ba'zi leksemalarda ekvivalentlik yuqori darajada bo'lsa-da, ayrim hollarda milliy-madaniy farqlar tarjimada sezilarli tafovutlarni yuzaga keltiradi. Shu bois kontrastiv lug'atlar tarjimonlik, chet tilini o'qitish va lingvomadaniy tadqiqotlarda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Kontrastiv lug'at, semantik tahlil, denotativ sema, konnotativ sema, funksional sema, integral identiklik indeksi, qarindoshlik terminlari, ekvivalentlik.

Hozirgi davrda kontrastiv lug'atlar tilshunoslikning muhim amaliy yo'nalishlaridan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ular, avvalo, chet tillarini o'rganish va o'qitish jarayonida, shuningdek, tarjimonlik faoliyatida zaruriy qo'llanma sifatida keng targ'ib qilinmoqda. Bunday lug'atlar nafaqat so'zning denotativ ma'nosini, balki uning konnotativ qatlamlarini, madaniy-semantik xususiyatlarini ham ochib berishi bilan alohida ahamiyatlidir. Shu bois kontrastiv lug'atlar millatlararo muloqotda til birliklarini to'g'ri talqin qilish va tarjimada ekvivalentlik darajalarini aniqlashda beqiyos vosita bo'lib xizmat qiladi [2, 3, 9].

Bugungi kunda Voronej davlat universiteti kontrastiv tilshunoslik sohasida olib borayotgan izlanishlari bilan ajralib turadi. Aynan shu ilmiy maktab vakillari ikki tilli lug'atlar tuzishning yangi yo'nalishi – differensial lug'atchilikning shakllanishida yetakchi o'rin egallamoqda. Mazkur tipdagi lug'atlarning asosiy maqsadi ikki til birliklari orasidagi semantik hamda funksional tafovutlarni aniq va tizimli ko'rinishda yoritib berishdan iboratdir.

Noqarindosh tillar materiali asosida turli kontrastiv lug'atlarni yaratish bo'yicha bir qator nazariy asoslar ishlab chiqilgan. Ular orasida:

- semalarga tayangan kontrastiv lug'atlar;
- izohli-tarjima asosidagi ikki tilli lug'atlar;
- differensial xususiyatlarni ko'rsatishga mo'ljallangan lug'atlar;
- frazeologizmlarni kontrastiv tahlil qilishga ixtisoslashgan lug'atlar;
- ekvivalenti topilmagan leksika va frazeologizmlar uchun maxsus lug'atlar mavjud [6.78].

Shuni ta'kidlash kerakki, kontrastiv lug'atchilik zamonaviy leksikografiyada hali to'liq shakllanmagan, yangi va istiqbolli yo'nalish hisoblanadi. Shu sababli bu borada dastlabki tajribaviy urinishlar alohida qiziqish uyg'otadi. Masalan:

- N.M. Reprintseva tomonidan yaratilgan rus–fransuz “Yo'l nomlari lug'ati”;
- I.P. Zlenko tomonidan tuzilgan rus–fransuz “Mehnat jarayonlari va mehnat subyektlari” lug'ati;
- T.A. Chubur qalamiga mansub rus–ingliz “Dam olish nomlari lug'ati”;
- E.A. Maklakovaning rus–ingliz “Jins, yosh va qarindoshlik terminlari lug'ati”;
- L.I. Zimina tomonidan ishlab chiqilgan nemis–rus frazeologik lug'ati (“Ohr” komponentli iboralar asosida);
- O.V. Panichkina muallifligidagi rus–ingliz “Ta'lim sohasi mutaxassislari lug'ati”;
- N.V. Proshchenkova yaratgan rus–ukrain “Ot so'zlarning tavsifi” lug'ati [6. 56].

I.A. Sternin “Kontrastiv tahlil va leksikografiya” nomli tadqiqotida kontrastiv lug‘atlarning uch xil variantini ajratib ko‘rsatadi: birinchisi — semali kontrastiv lug‘at, u leksik birliklarning semantik tarkibini izchil tahlil qilishga asoslanadi; ikkinchisi — izohli-tarjima kontrastiv ikki tilli lug‘at, u so‘zning semantik strukturasi bilan bir qatorda tarjima variantlarini ham berishga xizmat qiladi; uchinchi esa — differensial kontrastiv ikki tilli lug‘at bo‘lib, u tillararo tafovutlarni ko‘rsatishga qaratilgan [8. 15–17].

Ikki tilli lug‘atlarning milliy-madaniy xususiyatlarni to‘liq aks ettirmasligi tarjima jarayonida ko‘plab qiyinchiliklarni tug‘diradi. Shu sababli lug‘atlarda milliy o‘ziga xos semantik belgilar, realiyalar va madaniy izohlarning berilishi muhimdir. Bugungi kunda kontrastiv tahlil asosida tuziladigan lug‘atlar, shuningdek, elektron lug‘atlar foydalanuvchilarga yanada kengroq imkoniyat yaratmoqda. Ular nafaqat so‘zning denotativ ma‘nosini, balki konnotativ qatlamini, madaniy sharhlarini ham ko‘rsatishi kerak. Bunday yondashuv ikki tilli lug‘atlarni yanada mukammal qiladi, tarjima jarayonida ekvivalentlik darajalarini aniqlashga yordam beradi va milliy madaniy koloritni yo‘qotmasdan berishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, lug‘at foydalanuvchilari — tarjimonlar, talabalar va o‘qituvchilar — uchun ilmiy va amaliy qulaylik tug‘diradi [5.33].

Kontrastiv semalar lug‘atini tuzishda e‘tibor ko‘proq identiklik indeksiga qaratiladi. Integral identiklik indeksi leksik birliklarning kontrastiv juftlikda bir-biriga qanchalik yaqinligini ko‘rsatadi. Indeks qiymati qanchalik yuqori bo‘lsa, ular orasidagi milliy-semantik tafovut shunchalik kam bo‘ladi va ular mazmun jihatdan bir-biriga yaqinlashadi. Aksincha, indeks qiymati pasaygan sari milliy-semantik tafovut kuchayadi va leksik birliklar orasidagi farq ko‘proq namoyon bo‘ladi.

Integral indeks qiymatlarini tahlil qilish asosida tarjima jarayonida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan 6 xil ekvivalentlik kategoriyasi aniqlanadi. Bu kategoriyalar so‘zning denotativ, konnotativ va funksional identiklik darajalarini baholashga asoslanadi.

Indeks qiymatlari quyidagi mezonlar asosida baholanadi:

- 100% – to‘liq ekvivalent;
- 76–99% – optimal moslik;
- 51–75% – qoniqarli moslik;
- 26–50% – qabul qilsa bo‘ladigan moslik;
- 25% dan past – nomuvofiq moslik.

Denotativ, konnotativ va funksional identiklik indekslarining butunlay mos kelmasligi natijasida integral indeksning nol qiymatga teng bo‘lishi leksik birliklar orasida mutlaq ekvivalentlik mavjud emasligini ko‘rsatadi [1.3–4].

Shunday qilib, integral identiklik indeksi ikki tilli lug‘atlar tuzishda ham, tarjima jarayonida ham samarali diagnostik vosita hisoblanadi. U orqali nafaqat leksik birliklarning o‘zaro semantik yaqinligi, balki milliy-madaniy xususiyatlarning darajasi ham aniqlanadi.

Kontrastiv semalar lug‘atini tuzishda, ushbu juftliklarni qiyoslashda L.V.Lukina, M.A. Sterninalar semalarni tasvirlash jarayonida denotativ semalar grafik jihatdan belgilab ko‘rsatilmaydi, konnotativ semalar bosh harflar bilan, funksional semalar esa katta harflar bilan ajratiladi. Kontrastiv juftliklarda ruscha leksemaning semalar majmuasi bilan bir qatorda uning ingliz tilidagi tarjima ekvivalenti uchun ham alohida semalar majmuasi beriladi. Har bir ruscha so‘z semasiga ingliz tilidagi so‘zning muayyan semasi moslashtiriladi.

Mos kelmaydigan semalar qalin harf bilan ajratiladi va ularga 0 qiymati biriktiriladi, bu semaning ekvivalentsiz ekanligini bildiradi. Agar sema ikki tilda to‘liq mos kelsa, unga 1 qiymati belgilanadi, qisman mos kelgan taqdirda esa 0,5 qiymati qo‘yiladi [4. 3–4].

Qarindoshlik terminlarini quyidagi guruhlar asosida bo‘lib olib, ularni har birini qiyoslanayotgan til bilan birma-bir qiyoslab chiqish lozim.

Qon qarindoshlik (кровное родство) terminlari asos qilib olingan:

Vertikal chiziq: ota, ona, bobo, buvi, farzand, o‘g‘il, qiz, nabira, evara va h.k.

Gorizontal chiziq: aka-uka, opa-singil, tog‘a, amaki, xola, amma, jiyan va h.k.

Nikohdan keyingi qarindoshlik (quda-anda, kuyov, kelin, qaynota va b.)

“Ona” leksemasining ma’nosi vertikal qarindoshlikning asosiy semantik birliklaridan biridir. Turli grammatik tuzilishga ega tillarda bu tushuncha turlicha leksik vositalar orqali ifodalanadi. Masalan, o‘zbek tilida – ona, rus tilida – мать, tojik tilida – модар, ingliz tilida – mother. Ma’lumki, o‘zbek tili turkiy guruhga kiruvchi agglutinatativ til hisoblanadi. O‘zbek adabiy tilida ona so‘zi orqali ifodalansa, dialektlarda esa ena, oyi, aya, oya, buva, opa, ana, ocha kabi variantlari ham uchraydi. Adabiy tilda esa “ona” ma’nosini arab tilidan kirgan volida va fors-tojik tilidan kirgan модар so‘zlari han ifodalaydi. Shu sababli lug‘at tuzishda bizlar faqat adabiy til bilan ishlaganimiz maqul, sababi dialektlar alohida tadqiqot manbayi hisoblanadi.

Ona so‘zini ruscha мать so‘zi bilan tahlilga tortamiz.

Ona	Мать
Farzand yoki farzandlari bo‘lgan xotin (o‘z tug‘gan farzandlariga nisbatan)	Farzand yoki farzandlari bo‘lgan xotin (o‘z tug‘gan farzandlariga nisbatan)
Oila boshlig‘i, tarbiyachisi	Oila boshlig‘i, tarbiyachisi
Yaratuvchi, vujudga keltiruvchi	Manba, biron-bir narsaning boshlanishi
Keksa ayollarga hurmat yuzasidan ularning nomiga qo‘shib ishlatiladi	0
Keksa ayollarga hurmat bilan murojaat etish formasi	Keksa ayollarga hurmat bilan murojaat etish formasi
Bola tug‘gan jonivor	Bola tug‘gan jonivor
Xotiniga bolalarining onasi sifatida murojaat qilish	Xotiniga bolalarining onasi sifatida murojaat qilish
BAHOLANMAGAN	BAHOLANMAGAN
HIS-HAYAJONSIZ	HIS-HAYAJONSIZ
<i>Uslubiy xoslanmagan</i>	<i>Uslubiy xoslanmagan</i>
<i>Umumxalq</i>	<i>Umumxalq</i>
<i>Keng tarqalgan</i>	<i>Keng tarqalgan</i>
<i>Ko‘p ishlatiladigan</i>	<i>Ko‘p ishlatiladigan</i>

Ushbu Ona — Мать so‘zlarining kontrastiv tahlilida:

- Denotativ semalar – 79% mos,
- Konnotativ semalar – 75% mos,
- Funktsional semalar – 100% mos.

Integral identiklik indeksi = 85% → Optimal moslik (ya’ni, ekvivalentlik yuqori, lekin ayrim milliy-madaniy tafovutlar mavjud).

Tog’a leksemasining ruscha дядя leksemasiga nisbatan indeksini aniqlaymiz:

tog'a	дядя
Ayolning aka-ukalari (uning bolalariga nisbatan)	Ota-onaning aka-ukalari (uning bolalariga nisbatan)
O'zbek tilida bu pochcha so'zi bilan ifodalanadi	Xolaning yoki ammaning eri
O'zidan kattalarga murojaat shakli	O'zidan kattalarga murojaat shakli
Notanish erkakka amaki so'zi ishlatiladi	Notanish erkakka nisbatan
BAHOLANMAGAN	BAHOLANMAGAN
HIS-HAYAJONSIZ	HIS-HAYAJONSIZ
<i>Uslubiy xoslanmagan</i>	<i>Uslubiy xoslanmagan</i>
<i>Umumxalq</i>	<i>Umumxalq</i>
<i>Keng tarqalgan</i>	<i>Keng tarqalgan</i>
<i>Ko'p ishlatiladigan</i>	<i>Ko'p ishlatiladigan</i>

Denotativ semalar (D)

• “Ayolning aka-ukalari (onaning birodarlari)” ↔ “Ota-onaning aka-ukalari (umumiy)” → 0,5

• “O'zbek tilida “pochcha” so'zi bilan ifodalanadi” ↔ “Xolaning yoki ammaning eri” → 0,5
 $DI = (0,5 + 0,5)/2 = 0,5$ (50%)

Konnotativ semalar (K)

• “O'zidan kattalarga murojaat shakli” ↔ “O'zidan kattalarga murojaat shakli” → 1

• “Notanish erkakka amaki so'zi ishlatiladi” ↔ “Notanish erkakka nisbatan (дядя)” → 0,5

$KI = (1 + 0,5)/2 = 0,75$ (75%)

3. Funksional semalar (F)

• Qarindosh sifatida ijtimoiy rol (tog'a — homiy, mehribon) ↔ “дядя” — umumiy qarindosh, tarbiyaviy ma'no kuchsiz → 0,5

• Hurmat murojaati → har ikki tilga xos → 1

$FI = (0,5 + 1)/2 = 0,75$ (75%)

Yakuniy integral indeks (II)

• Denotativ sema — past (50%), chunki ruscha “дядя” differensiallikni yo'qotadi.

• Konnotativ sema — 75%, yaqinlik bor, lekin “amaki” bilan cheklanishi tufayli to'liq emas.

• Funksional sema — 75%, chunki tog'a o'zbek madaniyatida ijtimoiy-hissiy vazifada faolroq.

Integral indeks: $\approx 67\% \rightarrow$ Qoniqarli ekvivalentlik, lekin to'liq emas.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, hozirgi kunda kontrastiv lug'atlarni ularning semalar qatlami asosida, milliy o'ziga xoslikni hisobga olgan holatda tuzganimiz maqsadga muvofiq. Maqolada kontrastiv lug'atlarni takomillashtirish zaruriyati ilmiy jihatdan asoslab berildi. Qarindoshlik terminlari misolida olib borilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ikki tildagi birliklarning semantik qamrovi turlicha bo'lib, tarjima jarayonida ayrim nozik milliy-madaniy farqlar yuzaga chiqadi. "Ona – мать" leksemasi yuqori darajadagi ($\approx 85\%$) moslikka ega bo'lsa, "Tog'a – дядя" leksemasi qoniqarli darajada ($\approx 67\%$) ekvivalentlikni namoyon etdi. Bu esa kontrastiv lug'atlar tuzishda integral indeks metodining samarali qo'llanishini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari kontrastiv lug'atlarni yaratish nafaqat tarjimonlar, balki chet tili o'qituvchilari va talabalar uchun ham qo'llanma sifatida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Козельская Д.В. Контрастивный семный словарь наименований школьных педагогических работников и учащихся в русском и английском языках / Д.В. Козельская, М.А. Стернина. – Воронеж: Издательство «Ритм», 2019. – С.3–4.
2. Ленец К.В., Ставицкая Л.О. Краткий русско-украинский словарь контрастивной лексики. Киев : Довира, 2002. 289 с.
3. Ловцевич Г.Н. Кросскультурный терминологический словарь как средство репрезентации терминологии гуманитарных наук. Владивосток : Изд-во Дальневост. гос. ун-та, 2009. 264 с.;
4. Лукина Л. В., Стернина М. А. Контрастивный семный словарь наименований речевых событий в русском и английском языках //Воронеж: Изд-во «Ритм. – 2019.
5. Лукина Л.В. Национальная специфика семантики слова и проблема межъязыковой семантической эквивалентности (на материале наименований речевых событий в русском и английском языках): дис. ... канд. филол. наук / Л.В. Лукина – Воронеж, 2008. – С.33.
6. Стернин И.А. Контрастивная лингвистика. М.: «Восток-Запад», 2006 г. С. 56, 228, 266
7. Стернин И.А. Чубур Т.А. Контрастивная лексикология и лексикография. – Воронеж, 2006. С. 61-185.
8. Стернин И.А. Контрастивный анализ и лексикография // Слово и словарь. Vocabulum et vocabularium : сб. науч. трудов по лексикографии. Вып. 12. Харьков : Підручник НТУ «ХПІ», 2011. С. 14–18.
9. Чубур Т.А. Национальная специфика семантики слова и проблемы ее лексикографической фиксации: На материале языковых наименований «незанятости трудовой деятельностью» в русском и английском языках : дис. ... канд. филол. наук. Воронеж, 2005. 241 с.